

סכנות, סיכונים ו"דובים ביער": ביטחון לאומי בעידן הגלובלי

ורה מיכלין-שפיר וכרמית פדן

מאמר זה מבקש לחבר בין תפיסות סוציולוגיות לעולם התוכן של לימודי ביטחון, כדי לבחון כיצד מאפייני העידן הנוכחי, המוגדר כעידן 'המודרניות השנייה', משפיעים על האופן שבו אנו מגדירים מהו 'ביטחון לאומי'. הנחת היסוד היא שמושג זה נטוע במודרניות הקלאסית, מהווה חלק בלתי נפרד מהסדר העולמי של מדינות הלאום ומבוסס על חשיבה מדעית וטכנולוגית, העומדת גם ביסוד קבלת ההחלטות בתחום הביטחון הלאומי. עם זאת, החל משנות השמונים של המאה ה-20 אנו עדים לעולם הולך ומשתנה שהוגדר על ידי סוציולוגים כ'מודרניות שנייה' או 'מודרניות מאוחרת', עולם המאופיין בכלכלה ניאוליברלית החוצה גבולות של מדינות, בהגירה מוגברת המשנה את ההרכב הדמוגרפי של מדינות ובטכנולוגיית מידע המתפתחת בקצב חסר תקדים. טענת המאמר היא כי שינויים אלה שוחקים את המבנה המדינתי המודרני הקלאסי ומשנים את טבעם של איומים שעימם מדינות נדרשות להתמודד, ועל כן מאתגרים את המושג 'ביטחון לאומי'. כל זאת, לא רק במדינות המערב אלא גם במדינות המזרח התיכון. כדי לבסס טענה זו מוצגים שני מקרי בוחן – המלחמה בטרור בשנות האלפיים והטלטלה הפוקדת את המזרח התיכון בשנים האחרונות.

מילות מפתח: חברת הסיכון, מודרניות שנייה, האביב הערבי, טרור

מבוא

בשנת 1989 כתב הוגה הדעות האמריקאי פרנסיס פוקויאמה: "ייתכן שאנו עדים לא רק לסופה של המלחמה הקרה או לסיומה של תקופה מסוימת בהיסטוריה שלאחר מלחמת העולם השנייה, אלא לקץ ההיסטוריה עצמה. הכוונה לנקודת סיום באבולוציה האידיאולוגית האנושית ובאוניברסליזציה של הדמוקרטיה המערבית כתצורה סופית של ממשל אנושי".¹

דבריו של פוקויאמה ביטאו את ההבטחה שנראה כי הייתה טמונה בסיום המלחמה הקרה, שלפיה מעתה והלאה יצעד העולם לעבר עתיד בטוח של שלום, חופש ושגשוג. אך "ההיסטוריה" התפתחה אחרת ממה שחזה לה פוקויאמה. העשורים האחרונים והשנים האחרונות בפרט היו רצופים באירועים שערערו את מה שנראה בעבר כעליונות ההיסטורית של הדמוקרטיה הליברלית, וכן את תחושת הביטחון שהיא שידרה. באירועים אלו נכללים עליית הג'האד העולמי, דעיכתו של גל הדמוקרטיזציה בעולם, פיגועים במדינות המערב, משבר כלכלי-עולמי, הטלתה במזרח התיכון שלא הובילה למהפך דמוקרטי ובעקבותיה מלחמות שהגבירו את גלי הגירה למדינות אירופה ואת ההתנגדות אליהם, ולבסוף את מה שמסתמן לאחרונה כדחייה הדרגתית של רעיונות דמוקרטיים גלובליים על ידי אוכלוסיות במדינות המערב. בתוך כל אלה נראה כי המושג 'ביטחון לאומי' – שבדומה לכל מושג חברתי המתהווה בהקשר היסטורי, פוליטי וחברתי מסוים (ובמשמעותו כ"יכולתה של אומה להגן על ערכיה הפנימיים מפני איומים חיצוניים"²) – מתרוקן מתוכנו יותר ויותר. מצב זה מוביל לשאלות: מה השתבש? מה קרה בעשורים האחרונים במחנה שניצח במלחמה הקרה? וכיצד, אם בכלל, ערערו שינויים אלה את האופן שבו אנו מגדירים את המושג 'ביטחון לאומי'? במאמר זה נטען כי תנאים היסטוריים עולמיים שהשתנו בשנים האחרונות הובילו לכך שהרעיון העומד בבסיס המושג 'ביטחון לאומי', ושהובנה כחלק מהמסורת המודרנית של מדינות הלאום, מאבד מיוקרתו. בין השינויים, שהוגדרו על ידי סוציולוגים מובילים כ'מודרניות שנייה', ניתן למנות את נסיגתה של מדינת הלאום מייצור סדר היום הלאומי, את האופן שבו המערכת הכלכלית הבינלאומית מאיצה הגירה, את האופן שבו התפתחות טכנולוגית מוגברת שוחקת את משענות הכוח של מדינות הלאום, וכן את המעבר ממיגור **סכנות** גשמיות לחישוב הסתברותם של **סיכונים**. שינויים אלה העמיקו את התחושה שמדינות הלאום אינן עומדות במשימתן המרכזית, שהיא מתן ביטחון לאזרחיהן.

הדיון במאמר זה מתמקד בתקופה שלאחר תום המלחמה הקרה, שנחשבת מאתגרת במיוחד מבחינת המושג 'ביטחון לאומי'. זאת למרות שמדובר בתהליכי שינוי היסטוריים ועולמיים ארוכי טווח, שלא כולם החלו בתקופה זו. זוהי גישה חדשנית לניתוח, שכן היא מחברת בין תיאוריות סוציולוגיות לבין עולם התוכן של לימודי ביטחון – מהלך מחקרי שבוצע באופן מצומצם מאוד עד כה.³ זאת ועוד, מאמר זה מסתייע בשני מקרי בוחן – המלחמה בטרור בשנות האלפיים והטלתה במזרח התיכון – כדי לבחון כיצד שינויים המאפיינים את תקופת 'המודרניות השנייה' שוחקים את המבנה המדינתי המודרני הקלאסי של מדינות לאום, משנים את טבעם של איומים שעמים מדינות נדרשות להתמודד ועל כן קוראים תיגר על עליונותו של המושג 'ביטחון לאומי'.

רקע היסטורי: מדינת הלאום, הביטחון הלאומי והמודרניות הקלאסית

המושג 'ביטחון' צמח בתקופה המודרנית כמאפיין חשיבה פוליטית שהופיעה לאחר החשיבה הדתית על מלחמה, וכחלק ממאבק על צדק אלוהי שהיה מנת חלקה של החברה האירופית עד המאה ה-17.⁴ הנרי קסינג'ר הגדיר את החשמן רישלייה, שניתב את מדיניות צרפת במאה ה-17, כחלוץ ההגדרה של אינטרס לאומי וביטחון לאומי. בתקופה זו שלט באירופה הצו האלוהי הנוצרי, וגם אם פעמים רבות נעשה בו שימוש פוליטי, הדת היא שעמדה בבסיס קבלת ההחלטות של בתי המלוכה באירופה, באמצעות ניתוב היחסים ביניהם לבין האפיפיור ברומא ובניהול היחסים בין בתי המלוכה בזיקה לכך. המלך הנוצרי לא ייצג לאום מסוים אלא את בחירת האל להוביל את מאמניו לאור האמונה הדתית הנוצרית, וכך היה עליו להתנהל. קסינג'ר הדגיש את המהפכה ההיסטורית שחולל רישלייה בסדר הבינלאומי האירופי כשהבדיל בין אתיקה אינדיוידואלית נוצרית לבין התנהלות המדינה במרחב הגיאופוליטי, וטען כי ההיגיון המדינתי (*raison d'état*) הוא האינטרס הלאומי, והוא שונה מההגיגות המנחים את אופן התנהלותו של הפרט בחברה. במרכז טענה זו עמדה זכות המדינה להפעיל כוח ולהתנהל ביחסי כוחות מול מדינות אחרות בלא קשר לצו אלוהי. במלחמת שלושים השנים (1618-1648) לא היסס רישלייה, בהיותו איש הכנסייה הקתולית, לכרות בריתות עם נסיכים פרוטסטנטים. הסכם וסטפליה (1648) שנחתם בסיומה של מלחמה זו הציג לראשונה את הרעיון הריבוני בבסיס המערכת המדינית הבינלאומית המודרנית – *Cuius regio, eius religio* (זה אשר לו סמכות השלטון – הוא הקובע את הדת).

הייתה זו ראשיתו של תהליך בן מאות שנים של התהוות מדינות מודרניות שהפכו מאוחר יותר למדינות לאום, יחידות פוליטיות המבטאות אינטרס לאומי של קבוצות לאומיות החיות בטריטוריה מוגדרת ובעלות שפה, דת והיסטוריה משותפת. מדינות הלאום ביטלו לחלוטין את הצו האלוהי ובמקומו קידשו את הרציונל החילוני, המדעי והטכנולוגי. העידן המודרני הקלאסי במאות ה-19 וה-20 התאפיין בהנחה בסיסית על קיומו של מאבק דיכוטומי בין סדר לאי-סדר, בין טוב לרע, בין אמת לבדיה. בינאריות זו שיקפה את רצון החברה המודרנית לארגן את החלל הפיזי והחברתי באופן הגיוני ויציב, שאף משפר את עצמו באופן טבעי ומתמשך.⁵ הסדר נתפס כערך מוחלט העומד מעל להקשר של זמן, של מקום ואף של מסגור (כלומר, של אופן הבנייתו). המדינאי המודרני לא ייצג עוד את האל אלא את בני הלאום שלו, את האינטרס הלאומי ואת הצורך להבטיח את ביטחונם. הפעלת הכוח הייתה רכיב מרכזי בהבטחת האינטרס הביטחוני הלאומי. כך היה הביטחון הלאומי לביטוי רעיוני-מודרני והפך לחלק בלתי נפרד מהמערכת המדינית הבינלאומית. התיאורטיקן הנס מורגנטאו הטיב להגדיר את המושג כשציין כי "האינטרס הלאומי צריך להיות מוגדר כביטחון הלאומי, שצריך

מועצת הביטחון, 20 ביוני 2013, הצילום: Eskinder Debebe / UN, <https://bit.ly/2EOhZVZ>

להיות מוגדר כשלמות השטח הלאומי ומוסדותיה [של המדינה]". שמירה על הביטחון הלאומי נעשית פעמים רבות בעזרת כלים מודרניים, בעיקר מדע וטכנולוגיה, שהפכו לעוגנים מרכזיים ביחסי הכוחות בין מדינות, כמו במרוץ החימוש במלחמה הקרה בין ארצות-הברית לברית-המועצות.

החשיבה המודרנית עיגנה את המושג 'ביטחון לאומי' ביכולות צבאיות (וגם בעליונות טכנולוגית) ובאופן השימוש בהן מול אויב – בהרתעתו או בהפעלת כוח מולו. תוך כך השתמשו מדינות לאום במושגים דיכוטומיים – ביניהם ניצחון והפסד, אויב ובעל ברית, מלחמה ושלום – כדי להבנות ולהדגים את הביטחון הלאומי כרעיון וכמושג חד-ערכי ומוחלט. הגדרתו הקלאסית-מודרנית של המושג 'ביטחון לאומי' (כפי שמתואר לעיל כ"יכולתה של אומה להגן על ערכיה הפנימיים מפני איומים חיצוניים") אותגרה לאורך השנים. תיאורטיקנים רבים סברו כי ההגדרה החד-ערכית המודרנית בעייתית ובלתי מספיקה כדי לתאר מושג כה מסובך. לדוגמה, כבר בשנת 1950 ובמקביל לפרסום כתביו החשובים של מורגנטאו, ציין התיאורטיקן ארנוולד וולפרס כי השימוש במושג 'ביטחון לאומי' ללא פירוט משאיר מקום רב לבלבול, וכי קבוצות שונות ואומות שונות יתפסו סכנות בצורה שונה אחת מהשנייה, יעריכו את האיום על ביטחונן בצורה שונה, וכפועל יוצא מכך יפעילו כוח בצורה שונה.⁶ וולפרס אף דיבר בדאגה, בדומה לאחרים בני זמנו, על אפשרות תפיסתן הסובייקטיבית של סכנות, שהן איומים גשמיים אשר עימם נאלצו המדינות להתמודד.⁷

במהלך שנות השמונים של המאה הקודמת, עם עליית הכלכלה הניאו-ליברלית, הפיתוח הטכנולוגי וסיום המלחמה הקרה בסופו של עשור זה ב-1989, המצב החברתי-פוליטי החל להשתנות מכמה בחינות שאתגרו את המושג 'ביטחון לאומי' הרבה מעבר למה שחזה וולפרס. סוציולוגים היטיבו לתאר ולהציג את החדשנות הזו, אף יותר מעמיתיהם בחקר הביטחון.

ביטחון לאומי בעידן החדש

משלהי המאה ה-20 ייצר החיבור בין כלכלה גלובלית, הגירה וטכנולוגיה עידן חדש, שההיסטוריון יובל נוח-הררי מגדירו כ"עידן של שלום ושל שגשוג שלא נראה כמותו מעולם".⁸ זו הייתה ההבטחה של סוף המלחמה הקרה שפוקיאמה כינה אותה "קץ ההיסטוריה". ואולם, למרות האופוריה של תום עידן המלחמה הקרה ותהליכי גלובליזציה מואצים, התברר כי העידן החדש מסוכן לא פחות מקודמו. סוציולוגים פוליטיים מובילים, ביניהם אנתוני גידנס, זיגמונט באומן ואולריך בק, סברו כי לקראת סוף המאה ה-20 ועם סיום המלחמה הקרה החלה המודרניות להשתנות בקצב גובר, שאתגר את תפיסת הביטחון המודרנית. תיאורטיקנים אלה טענו כי מאז שנות השמונים של המאה ה-20 אנו חיים ב'מודרניות שנייה'.⁹ תקופה זו מאופיינת בכלכלה נאו-ליברלית גלובלית, בהגירה מוגברת ובהאצה של פיתוח טכנולוגי. אומנם שלושת המאפיינים הללו שוחקים את הסדר המדינתי המודרני והופכים את הפרטים בחברה לחופשיים יותר, אך בה בעת הם מגבירים את תחושת הפגיעות שלהם.

ירידת מדינת הלאום וערעור המבנה החברתי

המשימה של מדינות הלאום להסדרת הביטחון הלאומי במודרניות השנייה נעשתה מורכבת יותר עקב היחלשותה של המדינה מול כוחם העולה של התאגידים הכלכליים – תהליך שיצר פער בין יכולות המדינה לבין ציפיות האזרחים ממנה. זיגמונט באומן הגדיר את המודרניות השנייה כ"נזילה" (liquid modernity).¹⁰ הוא טען כי המאפיינים המרכזיים שלה היה נסיגתה של מדינת הלאום מחיי האזרחים, היחלשות ואף התפוררות המוסדות המדינתיים (רווחה, כלכלה וכן המונופול של המדינה על הפעלת הכוח). משום כך בחר באומן במטפורה של "נזילות" שאמורה להמחיש את זמניותם של מוסדות, רעיונות ואופנוות ואת היותם בתהליך שינוי צורה מתמיד, לאור צורכי המערכת הגלובלית. עוד טען כי המדינה הפסיקה להיות השחקנית המרכזית והבלתי מעורערת בזירה הבינלאומית בתקופה זו.¹¹ כלכלת השוק הגלובלית עודדה את טשטוש הגבולות הלאומיים והשתמשה בטכנולוגיות חדשות כדי להזין את עצמה. במצב בו כוחות השוק הם שמכתיבים את הצורך בהנעת כוח אדם למקומות שונים בעולם, הגירה הפכה תופעה שכיחה. זאת ועוד, "מודרניות נזילה" מתאפיינת בכך שאין אמת אחת

כי אם מספר "אמיתות" או נרטיבים מקבילים המשתנים תדיר, בלא סמכות מרכזית (דתית או מדינתית) שיש בידה לשפוט מהו הנרטיב הנכון.

אנתוני גידנס תיאר את המערכתיות של המודרניות השנייה וטען כי התהליכים שתוארו לעיל שחקו את המבנה החברתי והלאומי, והובילו לכך שפרטים בחברה החלו לקבל יותר כוח.¹² חלה שחיקה באופן שבו אנשים תופסים את מקומם של בעלי סמכות (מורים, רופאים, שופטים, פוליטיקאים ואף גורמים צבאיים), והחלה להתערער סמכותם של מוסדות מדינתיים באשר לחיי האזרחים. במקום זאת, אנשים החלו למצב את עצמם כבעלי סמכות – אומנם תהליך זה גרם לאנשים לחוש עצמאיים וחופשיים יותר, אך בה בעת, היעדרם של מוסדות מדינתיים (או בינלאומיים) יציבים ויעילים שעליהם ביססו אנשים את ציפיותיהם ותקוותיהם הגביר את תחושת אי-הוודאות בקרבם. כלומר, במודרניות השנייה אנשים נעשו חופשיים יותר אך גם חרדים יותר, ולדידם אף אבודים ופגיעים יותר.

מול תהליכים חברתיים-כלכליים אלה ששחקו הסדרים פוליטיים קודמים, מדינת הלאום נותרה המוסד היחיד שאמור לתת מענה ביטחוני לאזרחים. אומנם מצב דברים זה אינו נכפה על מדינת הלאום, שכן היא משתתפת בעולם הכלכלי הגלובלי כאחד השחקנים בו, אך מדינת הלאום כבר אינה שחקנית מובילה כפי שהייתה בעבר. וכך, במצב שבו מדינת הלאום נחלשה, נוצרה תחושת אכזבה ואף מיאוס ממוסדותיה. תחושה זאת התחזקה בעקבות הפעולה הסינרגטית של הכלכלה הגלובלית, שחיקת המערכת החברתית שעליה הצביע גידנס, מהפיכת המידע והאינטרנט ויכולתם של אנשים לנוע בין מדינות ביתר קלות.¹³ לפיכך, ערעור המערכת המדינתית הבינלאומית היה רקע לערעור הרעיון שעמד בבסיס המושג 'ביטחון לאומי'.

מסכנה לסיכון

שוני משמעותי נוסף שהתרחש בין המודרניות הקלאסית למודרניות השנייה ניכר בהבחנה שעליה עמד הסוציולוג אולריך בק, בין סכנות (dangers) לסיכונים (risks). לטענתו, בק, בעוד המודרניות הקלאסית עסקה במיגורן של **סכנות**, שהיו גשמיות באופיין, והביטחון הלאומי (שהיה מופקד בידי מדינת הלאום) היה האחראי על המענה להן, הרי המודרניות השנייה אינה עוסקת עוד בסכנות כי אם ב**סיכונים**, שהם מעשה ידי אדם. אומנם הסתברותם של הסיכונים הללו נמוכה באופן יחסי אך השלכותיהם הרסניות ביותר, כמו טרור, נשק גרעיני ואפילו התחממות כדור הארץ.

בשנת 1995 תיאר ביל קלינטון, שהיה אז נשיא ארצות-הברית, את האתגרים שעומדים בפנינו מעצמת-העל שבראשה עמד: "עתה, כשסיום המלחמה הקרה פותח את הדרך לכפר הגלובלי, ההנהגה שלנו דרושה יותר מתמיד, מכיוון שבעיות שמתחילות מעבר לגבולותינו יכולות להפוך במהירות לבעיות בתוכנו. אנו פגיעים לכוחות מאורגנים של

חוסר סובלנות, של הרס, של טרור".¹⁴ האיומים שמנה קלינטון היו ברובם סיכונים ולא סכנות. מדינות הלאום נדרשו להתגונן מפני איומים חדשים, אך בעזרת דפוסי חשיבה וכלים ישנים. המדינות המשיכו להתייחס לביטחון הלאומי מנקודת המבט המודרנית הקלאסית שעמד עליה מורגנטאו הכרוכה בצורך להגן על השלמות הטריטוריאלית ועל מוסדות המדינה בעזרת הפעלת כוח צבאי ואמצעים דיפלומטיים ובאמצעות תעשייה, מדע וטכנולוגיה. אך השינויים החברתיים-כלכליים של סוף המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21, וכן המעבר מסכנות לסיכונים, אתגרו את הסדר המדינתי המודרני של מדינות הלאום והפכו את המאמץ להשגת ביטחון לאומי לפרדוקסלי כמעט.

בק גרס כי המודרניות השנייה מתאפיינת בקיומם של סיכונים "שלא ניתן להתגבר עליהם באמצעות יותר ידע, אלא הם תוצאה של יותר ידע".¹⁵ לפיכך הוא הגדיר את החברה במאה ה-21 כ'חברת סיכון' (risk society). לדבריו, קיומו וטבעו של סיכון נובעים מההקשר הפוליטי, ההיסטורי והחברתי שבתוכו הוא נוצר (socially created).¹⁶ למעשה הסיכונים הם פועל יוצא של ניסיונות החברה המודרנית לשלוט בעתיד באמצעות מדע וטכנולוגיה, והמאפיין הבולט הוא השימוש בחשיבה כמותית והסתברותית.¹⁷

גם הסוציולוג זיגמונט באומן היטיב לתאר את ההבדל בין סכנה לסיכון. הוא דימה התגוננות מפני סכנות במודרניות הקלאסית למצב שבו אנו יודעים שיש דוב ביער, ועל כן כדי להימנע מהדוב, קרי מהסכנה, לא ניכנס אל היער. מבחינה היפותטית, כדי להתמודד עם הסכנה נוכל להיכנס ליער כדי לצוד את הדוב (**למגר את הסכנה**). אולם, אם נרצה להתמודד עם סיכון (לדוגמה, התחממות כדור הארץ), הטוב ביותר שנוכל לעשות במודרניות השנייה הוא **לנהל את הסיכון** באמצעות חישוב הסתברותי. דוגמה זו מבטאת את השוני בין הגישה המודרנית הקלאסית לביטחון לאומי, הדואגת לביטחון אזרחים בעזרת כוח צבאי הנשען על מדע וטכנולוגיה, לבין הגישה המתקיימת ב'מודרניות השנייה', שלפיה ניתן לנהל סיכונים בעזרת כלים הסתברותיים.

אם נקביל בין היגיון תיאורטי מעין זה של המושג 'ביטחון לאומי' לבין המתרחש בהקשר הישראלי, נוכל לראות כי בעבר היו לישראל שלוש חזיתות מדיניות שאליהן היא הייתה צריכה להיערך – הצפונית (סוריה ולבנון), המזרחית (עיראק וירדן) והדרומית (מצרים), כשכל אלה הן מדינות לאום. מערכת הביטחון על ענפיה ועל שלוחותיה ניסתה להעריך מהן הסכנות הנובעות מיכולותיהן הצבאיות ומכוונותיהן המדיניות של מדינות אלה. בשונה ממצב זה, רוב המערכות שעימן ישראל מתמודדת כיום כוללות עימותים עם ארגוני טרור תת-מדינתיים, המתפקדים הן כתנועות והן כמפלגות פוליטיות בעלות סדר יום אזרחי, ואף עם תופעות כמו טרור היחידים. ארגונים ומפגעים אלו משתמשים בא-סימטריה ביניהם לבין מוסדות מדינת הלאום (גופי הביטחון של ישראל, ובראשם צה"ל) לתועלתם. ארגונים תת-מדינתיים מעין אלה פועלים מתוך ריכוזי אוכלוסייה אזרחיים, ומטשטשים את ההבדלים בין אזרח

ללוחם ובין מלחמה לשלום.¹⁸ בכך מערערים ארגוני הטרור את הסדר המודרני המדינתי והבינארי (מלחמה-שלום, אויב-ידיד) שבמסגרתו פועל צה"ל, ומשתמשים באמצעים אלה כדי להתיש אותו ולהשחיר את תדמיתו. נוסף על כך הם פועלים אומנם בתחומי הסתברות נמוכים, אך מייצרים חרדה מתמדת. עבור אזרחי ישראל ההסתברות להיקלע לזירת פיגוע נמוכה יחסית (במיוחד כשמדובר בטרור היחידים), אך ההשלכות של אירוע מסוג זה עלולות להיות הרסניות. לפיכך, ניתן לבחון את פיגועי הטרור כסיכונים ולא כסכנות. התוצאה הנובעת ממצב זה בהקשר הישראלי היא הצבה מתמדת של אתגרים על ידי יריבים שאינם מדינותיים למדינת הלאום שמאלצים אותה להתמודד עימם באמצעות צבאה ומצריכים ממנה לייצר 'ביטחון לאומי' מול סיכונים שהם תופעות כמעט אזוטיות (החל מרקטות מתוצרת עצמית ועד סכיני מטבח) אך בעלות יכולת לערער את תחושת הביטחון של האזרחים.

ישראל אינה המדינה היחידה הנאלצת להתמודד עם טרור, ותופעה זו אינה ייחודית לעידן ה'מודרני' השנייה'. עם זאת, לאחר תום המלחמה הקרה הפכו הלוחמה האסימטרית והטרור לסיכונים מרכזיים שמדינות הלאום נדרשו להתמודד עימם, והאכזבה מאי-יכולתן למגרם פגעה ביכולתה של מדינת הלאום להשיג תחושת ביטחון לאזרחיה. על ידי כך מתערער הרעיון העומד בבסיס האופן שבו אנו מגדירים מהו 'ביטחון לאומי'. דוגמה מובהקת אף יותר מהתמודדותה של ישראל עם הטרור, ראינו כשביטחונה הלאומי וביטחונה העצמי של המעצמה הצבאית הגדולה ארצות-הברית, המוגנת על עצמה באמצעות מערכת הגנה מפני טילים בעלות של מיליארדי דולרים, ספג מכה קשה באמצעות פעולה שהייתה בלתי סבירה על פי כל הגיון של ניהול סיכון: טרוריסטים הפכו מטוסי נוסעים לטילים, וכך השמידו את סמלי העוצמה העולמית האמריקאית.¹⁹

נרטיב הביטחון הלאומי בהקשר החדש, הגלובלי וה"נזיל" הפך פרדוקסלי, שכן למרות ההתקדמות במדע ובטכנולוגיה, מדינות הלאום לא יכלו לספק לאזרחים את הביטחון שציפו לו. זהו 'פרדוקס הסיכון' על פי בק, אשר בא לידי ביטוי בכך שניסיון העבר מעודד צפי של סיכון (המחושב באמצעות הסתברות) מן הסוג הלא נכון. זהו סיכון שאנו מאמינים כי ביכולתנו לחשב את סיכויי הופעתו, לצמצם אותו ולשלוט בו, והוא נבדל מאסון שאיננו יודעים מהו ושאיננו מסוגלים לחזות את היקרותו. מכך נוצר מצב שבו חברות החלו לעסוק בניהול אי-הידיעה, שמטרתו למנוע את מה שאין ביכולתנו לחזות. כלומר, הפרדוקסליות כאן טמונה בטענת הביטחון הממוסד הטוען לשליטה במשהו (סיכון עתידי) שאין ביכולתנו לחזות, במילים אחרות – למנוע סיכון שאין אנו יודעים אם הוא קיים, או שהסתברותו נמוכה ביותר.²⁰ המסקנה היא שהטענה כי ביטחון לאומי הוא מטרה שנוכל להשיגה באמצעות יותר מידע ויותר טכנולוגיה (לדוגמה, ניתן יהיה למגר את הטרור באמצעות השגת מידע רב יותר על

צורת פעולותיו) עשויה להיות טענה פרדוקסלית בעידן הנוכחי, שכן טענה זו מתייחסת אך ורק לתסמינים של התופעה ולא להבנייתה כסיכון. לפיכך, "ההבטחה המודרנית" לביטחון הלאומי בעידן הנוכחי הופכת לבעייתית. חשוב להבהיר כי חוסר היכולת להתכונן ולהתגונן מפני איומי העתיד אינו חדש (לדוגמה, הפתגם הפופולרי "גנרלים תמיד נלחמים [כאילו היו] במלחמה הקודמת"), אך נראה שמצב הדברים כפי שהוא כעת העמיק את האכזבה ממדינות הלאום שלא הצליחו להתגבר על בעיית היעדר הביטחון.

ערעור המערכת המדינתית שעליו הצביעו באומן וגידנס מתחבר לטיעוניו של בק על הבעייתיות הכרוכה בחשיבה הסתברותית, והיא שאנו מגדירים את הסיכון (בהווה) כקשור באופן שבו אנו תופסים את העתיד, בה בעת שהעתיד הוא תולדה של תפיסתנו את ההווה.²¹ זוהי למעשה המלכודת הטאוטולוגית (מעגלית) שהחברה האנושית במודרניות השנייה כלואה בה. הסוציולוג ניקלאס לומן היטיב לתאר מלכודת מעין זו: הווה המשתנה תדיר מתאפיין כחמקמק ו"נוזלי", והעתיד נתפס גם הוא כבעייתי, כתוצאה מתפיסתו כתוצר של ההווה. כך נוצרת אי־ודאות מתמשכת המאפיינת את העידן שלאחר המלחמה הקרה, אשר חוזרת ומאתגרת את האופן שבו אנו מגדירים מהו ביטחון לאומי. ניהול סיכונים בעולם שבו הסדר המדינתי מתערער מוביל את החברה לייצר עוד ועוד סיכונים, משום שמוסדות מדינת הלאום אינם יכולים לתת להם מענה, והחרדה מקיומם מוסיפה להעמיק עקב מעברם המהיר, באופן יחסי, הנובעת מהעברה מהירה של מידע, כסף, סחורות, שירותים ואנשים.²²

המזרח התיכון הנוזל – מהמלחמה בטרור ל'אביב הערבי'

שני אירועים מכוננים שהתרחשו בעשורים האחרונים במזרח התיכון ממחישים את השפעותיה של המודרניות השנייה: האחד, המלחמה בטרור בתחילת העשור הראשון של המאה ה-21 והשני – הטלטלה במזרח התיכון. הראשון נוהל כאפיזודה של ניהול סיכונים והשני נוהל כמאבק חברתי, שהיה תולדה של שחיקת הסדר המדינתי והחברתי במזרח התיכון. שני מקרי בוחן אלה ידגימו כיצד אירועים אלו ערערו ואתגרו את הגדרתו הקלאסית של המושג 'ביטחון לאומי'.

המלחמה בטרור כאפיזודה של ניהול סיכונים במודרניות השנייה

האמירה הממחישה ביותר את הבעייתיות שבהגדרת המושג 'ביטחון לאומי' ב'מודרניות השנייה' נשמעה בדבריו של דונלד רמספלד, לשעבר מזכיר ההגנה של ארצות־הברית: "יש דברים שאנו יודעים שאנו יודעים. יש דברים שאנו יודעים שאיננו יודעים [...] ויש דברים שאנו לא יודעים שאיננו יודעים [...]", וכל שנה אנו מגלים כמה דברים שאיננו יודעים שאיננו יודעים".²³

דבריו של רמספלד נאמרו בהקשר של המלחמה בטרור שהוביל ממשל בוש הבן לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר 2001, ואין זה צירוף מקרים, שכן הטרור העולמי ערער את הוודאות הדיכוטומית של ביטחון מול חוסר ביטחון, ובמקומה נפרש מאגר של סיכונים. ב-11 בספטמבר 2001 ראו אזרחי העולם על מרקעי הטלוויזיה שלהם את ההרס האדיר שטרוריסטים מארגון אל-קאעדה זרעו בלב ליבו של הכפר הגלובלי. לטרוריסטים אלה לא הייתה מדינה או צבא והם בקושי ענו על הגדרה של ארגון. למעשה הם היו רשת רופפת יחסית. מנהיגם אוסמה בן-לאדן חי במערות במדבר האפגני, מחוץ לעולם המפותח בעידן הגלובלי. עם זאת, נראה היה שהם בעלי אמצעים כלכליים וגישה לאמצעים טכנולוגיים (העברת כספים, יכולת להטיס מטוסים), והם יכולים להגיע לכל מקום ולפגוע בכל אחד בכל זמן.

עליית הטרור הכלל-עולמי הייתה קשורה באופן הדוק לתהליכים הגלובליים והתרחשה למעשה כבר בשנות השישים עם תפוצת התעופה האזרחית. בסוף העשור שלאחר מכן המלחמה באפגניסטן (1979-1989) הייתה לזירת הג'יהאד העולמי הראשונה שאליה הגיעו לוחמים מוסלמים מכל העולם. תופעה חדשה זו הדהדה במזרח התיכון ובעולם כולו שנים רבות לאחר סיום המלחמה הקרה ב-1989. אוסמה בן-לאדן ותומכיו, שתפיסת עולמם התהוותה סביב המפלה הסובייטית באפגניסטן, בנו במהלך שנות התשעים תשתיות טרור שקראו תיגר על המערב ועל מנהיגים במזרח התיכון. התפתחויות אלה התנקזו לפיגועי ה-11 בספטמבר 2001 ובעקבותיהם המלחמה באפגניסטן (2001) ובעיראק (2003) – שני אזורים שהפכו לזירות של ג'יהאד עולמי – ומשכו אליהם לוחמים מכל העולם. לוחמים אלו השתמשו בטכנולוגיות המידע ובחופש התנועה שהאצת התפתחותם במהירות גוברת במערכת הגלובלית אפשרה להם ולעביר מידע, אנשים וכספים באופן מהיר יותר ובקלות גדולה יותר. בד בבד, רשתות התקשורת העולמיות שידרו את האירועים ללא הפסקה – היו אלה מלחמות בשידור חי. גם במזרח התיכון, רשת התקשורת אל-ג'זירה שהוקמה ב-1996 בקטר התפרסמה אחרי 2004 כשידורה מסרים מבן-לאדן וממנהיגי אל-קאעדה. התהליכים הגלובליים קירבו את המזרח התיכון ואת המתרחש בו למערב וקשרו אותו בקשר הדוק אליו ולמודרניות השנייה. ההתמודדות עם הטרור הייתה למשימה מאתגרת ביותר עבור מדינות הלאום במערב. כמו במקרה הישראלי, גם מדינות במערב היו צריכות להתמודד עם טרור שאינו סכנה "מוצקה", כיוון שאינו מגובש מספיק. ההסתברות של פיגוע טרור היא נמוכה אך דפוס פעולה של טרוריסטים, שעל פי רוב אינו ניתן לחיזוי, מאלץ אוכלוסיות גדולות לחוות באופן מתמיד את החרדה הטמונה גם באחוזי הסתברות נמוך, שאכן יתרחש פיגוע טרור שיגרור אבדות ממשיות. מכאן התפתחה 'דוקטרינת האחוז האחד' של ממשל בוש הבן, שתוארה בספרו של העיתונאי זוכה פרס פוליצר רון זיסקינד.²⁴ הספר נשען על אמירתו של דיק צ'יני, לשעבר סגן נשיא ארצות-הברית: "אם יש סיכוי, ולו של

אחוז אחד, שמדענים פקיסטנים מסייעים לאל-קאעדה לבנות או לפתח נשק גרעיני, אנחנו חייבים להתייחס לכך ולהגיב לכך [כאילו הדבר] ודאי".²⁵

צ'ייני ואנשי ממשל בוש ניסו להשיב לאזרחים את תחושת הביטחון, אך למעשה, ככל שהמלחמה בטרור התארכה ונפוצו תמונות של פיגועי הטרור מאפגניסטן ומעיראק, גברה התחושה שהטרור הג'האדיסטי קורא תיגר על יכולותיה של מעצמת-העל להשליט סדר ולמגר את הסיכונים. רצף אירועים זה ערער את אמונתם של תושבי הכפר הגלובלי ביכולתן של מדינות הלאום להגן עליהם בתנאים של גלובליזציה. אזרחים החלו להפגין תחושות שמאפיינות אנשים הנתונים במצב של חוסר ביטחון ואי-ודאות כגון חרדה, התנגדות להגירה ונטייה לשנאת זרים (קסנופוביה).²⁶ זיגמונד באומן ואולריך בק מקדישים חלק משמעותי מהגותם לכך שאמצעי ההגנה מפני סיכונים דווקא מייצרים תחושה חזקה יותר של חוסר ביטחון בקרב אזרחים.²⁷ וכך, דווקא הפצת הבשורה של מדינות בדבר יציאה למלחמה בטרור על ידי שימוש בכוח צבאי לשם הגנה על הטריטוריה ועל מוסדות המדינה, שאמורה הייתה להסדיר את תחושת הביטחון של האזרחים, לא הצליחה לעשות זאת ואף העמיקה את הפחד מפני "דברים שאיננו יודעים שאיננו יודעים".

המזרח התיכון הנזיל – בין 'האביב הערבי' ו'החורף האסלאמי'

לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה-21 עבר המזרח התיכון טלטלה חסרת תקדים, אף יותר מהמלחמה בטרור, שערערה את הסדר המדינתי במדינות מסורתיות במרחב. אומנם הגלובליזציה חדרה למזרח התיכון בצורה שונה מאשר לארצות-הברית ולמדינות מערב אירופה, אך גם במרחב זה השינויים מרחיקי הלכת שהתרחשו בעטיה נתנו את אותותיהם. כפי שאמר הנשיא קלינטון בשנת 1995, לשגשוג הגלובלי היו גם צדדים אפלים מבחינה כלכלית וחברתית, שבאו לידי ביטוי בכך שהם לא תיקנו ואף העמיקו את הפערים בין עשירים ועניים בתוך מדינות הלאום ובין טריטוריות גיאוגרפיות שונות. המשאבים חולקו תמיד באופן בלתי שוויוני בין פריפריה ומרכז, וכפי שציין בק, כעת גם הסיכונים מחולקים באופן בלתי שוויוני – השגשוג והשלום של עידן המודרניות השנייה אינם מגיעים לפריפריה הלאומית והגלובלית.²⁸

לאחר סיום המלחמה הקרה, ניצחון הג'האדיסטים באפגניסטן וחדירת אמצעי התקשורת למרחב, מנהיגי מדינות ערב הוותיקים אותגרו במספר חזיתות. "המצאות" והמערכת החברתית שהציגו מנהיגי מדינות הלאום הערביות נראו שקריות וחלולות בעיני בני עמם. האזרחים במדינות אלה נחשפו באופן תדיר באמצעי התקשורת לעוצמה ולעושר המערבי מחד גיסא, ולקריאה הכריזמטית להיטהרות של הג'האד העולמי מאידך גיסא. מסרים אלו שלא היו חדשים (תנועת 'האחים המוסלמים' הוקמה בתחילת המאה ה-20 כמענה לפער בין מצבו של העולם הערבי-מוסלמי לבין מצבן

של מדינות המערב) שחקו בתנאים החדשים של הגלובליזציה והמודרניות השנייה את הלגיטימיות של מנהיגי המדינות הערביות המסורתיות. כפי שהסביר גידנס,²⁹ תהליכים אלו של שחיקת המערכות החברתיות הובילו להעצמה עצמית של האזרחים ולקריאת תיגר ישירה על בעלי הסמכות מהאליטות הישנות.

התפתחויות אלה הגיעו במזרח התיכון לשיאן באירועי 'האביב הערבי' ב-2010. האירועים שהחלו בתוניסיה עברו במהרה ממדינה למדינה ברחבי המזרח התיכון בעזרת אמצעי התקשורת. במצרים יצאו הליברלים העירוניים ותומכי 'האחים המוסלמים' להפגנות בכיכר תחריר בקהיר, ופעלו יחד להפלת המשטר של הנשיא חוסני מובארכ. שני מכלולים אידיאולוגיים אלו, הליברלי והאסלאמי, אשר שחקו את בסיס התמיכה של האליטות הפוליטיות (הישנות) במדינות ערב, ייצגו גם שני וקטורים של התפתחות עתידית. לכן היו שבחרו לראות את הפוטנציאל הדמוקרטי הטמון באירועים אלו ולכנות אותם בשם 'האביב הערבי'. היו שראו את פוטנציאל עליית האסלאם הג'האדיסטי והתכוננו ל"חורף אסלאמי". כעבור שנים ספורות, כשאש המחאה מאכלת בלוב ובסוריה, נפרדה שלוחת עיראק של ארגון אל-קאעדה והוקמה 'המדינה האסלאמית בעיראק ובשאם' (דאע"ש). ארגון זה איים להחריב את המרחב המדינתי ולבנות אותו מחדש בצלמו האכזרי והאליים. השימוש שעשה הארגון בטכנולוגיה ובין היתר ברשת האינטרנט לשם גיוס לוחמים והפצת סרטונים הכוללים מעשים מצמררים קירב אותם, בכוונת מכוון, אל הכפר הגלובלי.

התחזיות על קץ עידן מדינות הלאום במרחב המזרח התיכון התבדו בשלב זה (למעט לוב). עם זאת, העולם לאחר 'האביב הערבי' הוא עולם בטוח עוד פחות. גלי הפליטים מסוריה ומאפריקה הביאו את הנפגעים (מבין אלה שלא טבעו בים) לחופי איטליה ויוון ולמדינות נוספות במערב אירופה, אך ניצולים אלו לא הגיעו לחוף מבטחים. גלי ההגירה של הפליטים מהמזרח התיכון לא התקבלו בזרועות פתוחות – הם היו בבחינת סיכון נוסף שמדינות המערב נאלצו להתמודד עימו ולנהל אותו, נוסף על משברים פיננסיים מתמשכים שבהם נתונה אירופה מאז שנת 2008. באחד הראיונות האחרונים שהעניק באומן³⁰ הוא הסביר את הפחד האירופי מפני המהגרים: "האנשים הללו שמגיעים עכשיו כפליטים הם לא אנשים רעבים בלי לחם ומים. אלו אנשים שאתמול היו גאים [...] ומאוד משכילים [...] ועכשיו הם פליטים".

באומן הדגיש כי הפליטים מעוררים חרדות הנוצות בחוסר הביטחון שאנו חשים בעידן המודרניות השנייה. ואכן, המהגרים הביאו עימם חדשות רעות ליבשת אירופה. המלחמה הגיעה יחד איתם אל היבשת. מפגעים שנטמעו בתוך גלי ההגירה ביצעו פיגועים שערערו באופן סופי כמעט את תחושת הביטחון האירופית. המזרח התיכון הנזיל, שבו הסדר המדינתי התערער ואנשים נורמטיביים הפכו לפליטים הנוטים לטבוע בים, התנגש עם אירופה החרדה החיה בתחושת סיכון מתמדת ומחפשת דרכים כדי

להשיב אל חיקה את תחושת הביטחון והסדר. תחושת "התנגשות" זו התגברה פי כמה בעקבות אופן הסיקור באמצעי התקשורת הבינלאומיים ובמרחבי האינטרנט. ערוצי תקשורת אלו סיפקו כמות אדירה של מידע על סיכונים ללא "מורה נבוכים" שיתווך ויסביר את המידע, ולכן הגבירו את תחושת חוסר הביטחון ולפיכך המשיכו לאתגר את המושג 'ביטחון לאומי'.

סיכום

העולם שבו אנו חיים עובר שינוי מהותי בסדר גודל גלובלי, הכרוך במעבר בין שני סוגי מודרניות – מן המודרניות הקלאסית למודרניות השנייה. זהו תהליך המצריך הגדרה מחודשת של מבנים ורעיונות, וביניהם גם של המושג 'ביטחון לאומי'. כפי שהדגים מאמר זה, ללא עדכון הגדרתי ולכן רעיוני של המושג 'ביטחון לאומי', קשה יהיה להמשיך להשתמש בו בעידן הנוכחי. הגדרת המושג 'ביטחון לאומי' – שתיאר את היכולת של מדינה להגן על עצמה מפני איומים חיצוניים גשמיים, כלומר מפני סכנות – נשחקת מול עלייתם הגוברת של סיכונים שאינם גשמיים ואשר קשה לחזותם, ומול שינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים השוחקים את הסדר המדינתי. אין זה אומר שצבאות וארגוני ביטחון אינם יכולים להתמודד עם איומים ביטחוניים, אלא שערעור המערכת המדינית המודרנית שבמסגרתה הוגדר המושג 'ביטחון לאומי' והמעבר ממיגור סכנות לניהול סיכונים שוחקים את יכולתם לספק לאזרחים תחושת ביטחון מוחלטת.

המשך השימוש במושג 'ביטחון לאומי' בהקשר החדש ללא עדכון רעיוני, כפי שהתקיים במלחמה בטרור של ממשל בוש הבן או בטלטלה שהתרחשה במזרח התיכון, חושף את הפרדוקסליות של המושג ומעמיק את האנכרוניזם שלו. דבר זה אף מאיים על הסדר המדינתי הגלובלי שהכרנו עד כה ומאתגר באופן הולך וגובר את ההגמוניה של הדמוקרטיה הליברלית, כפי שהתפתחה לאחר המלחמה הקרה. יש צורך להגדיר מחדש את המושג 'ביטחון לאומי' כדי שמדינות לאום יוכלו להמשיך לספק תחושת ביטחון לתושביהן. ה"נזילות" והפרדוקסליות בחישוב סיכונים לחיזוי העתיד חייבות להיכלל במושג החדש ולהתאים לתנאים החברתיים-פוליטיים שנוצרו בעולם בעשורים האחרונים.

הערות

- 1 Francis Fukuyama, "The End of History", *National Interest*, Summer, 1989.
- 2 גרשון הכהן, **מה לאומי בביטחון הלאומי?**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, סדרת אוניברסיטה משודרת, 2014.
- 3 דוגמה למחקר מסוג זה, ראו: Mikkel Rasmussen, "Reflexive Security: NATO and International Risk Society", *Millennium – Journal of International Studies*, Vol. 30(2), 2001.
- 4 שם.

- 5 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, London, John Wiley & Sons, 2013, p.xi.
- 6 Arnold Wolfers, “‘National Security’ as an Ambiguous Symbol”, *Political Science Quarterly*, Vol. 67(4), 1952.
- 7 בשנות השמונים המשיכו חוקרים רבים לאתגר את התפיסה הבסיסית של ביטחון לאומי, חלקם קרובים מאוד לתיאוריות המתוארות כאן, כפי שמתאר זאת ירון שניידר במאמרו בקובץ זה.
- 8 Yuval Noah Harari, “Does Trump’s Rise Mean Liberalism’s End?”, *The New Yorker*, October 7, 2016, <http://www.newyorker.com/business/currency/does-trumps-rise-mean-liberalisms-end>
- 9 תיאורטיקנים שונים משתמשים במושגים מגוונים כדי לתאר את העידן הגלובלי – ‘מודרניות שנייה’, ‘מודרניות מאוחרת’, מודרניות “נזילה”, עידן אי-הוודאות ו’חברת הסיכון’. כולם מתכוונים לשינוי שהחל בשנות השמונים של המאה הקודמת והתגבר ביתר שאת מאז תום המלחמה הקרה. במאמר זה נשתמש במושג ‘מודרניות שנייה’.
- 10 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press, 2000.
- 11 Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge, Polity Press, 2007.
- 12 Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of Theory of Structuration*, University of California Press, 1984.
- 13 שם.
- 14 Transcript of President Clinton’s speech on Bosnia, CNN Website, November 27, 1995, http://edition.cnn.com/US/9511/bosnia_speech/speech.html
- 15 Ulrich Beck, *A World at Risk*, Polity Press, 2009, p.5
- 16 Paul Slovin, Baruch Fischhoff et al., “Rating the Risks”, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, Vol. 21, 1979; Miguel A. Centeno, Manish Nag, Thayer S. Patterson, Andrew Shaver, A. Jason Windawi, “The Emergence of Global Systemic Risk”, *Annual Review of Sociology*, 41(1), 2015, pp. 65-85.
- 17 Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, SAGE Publications, 1992.
- 18 Marry Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, London, Polity, 2005;
- 19 Frank G. Hoffman, “Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars”, Washington, DC, Potomac Institute for Policy Studies, 2007.
- 20 אולריך בק, **קוסמופוליטיות: תיאוריה ביקורתית למאה ה-21**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011. אירונית הסיכון באה לידי ביטוי גם בכך שמדינות מגבילות יותר ויותר את זכויות האזרח וחירויותיו, בניסיון להגן על אוכלוסיותיהן מפני סכנת הטרור, וכתוצאה מכך עלולה בסופו של דבר החברה החופשית להתבטל בלי שאיום הטרור יימנע.
- 21 שם, עמ' 108.
- 22 Niklas Luhmann, *Risk: A Sociological Theory*, Walter de Gruyter, 1993.
- 23 Centeno et al., שם.
- 24 Press Conference by US Secretary of Defence, Donald Rumsfeld, NATO HQ Website, June 7, 2002, <https://www.nato.int/docu/speech/2002/s020606g.htm>
- 25 Ron Suskind, “The untold story of al-Qaeda’s plot to attack the subway”, *Time*, June 19, 2006, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1205478,00.html>
- 26 Dick Cheney: “If there’s a 1% chance that Pakistani scientists are helping al-Qaeda build or develop a nuclear weapon, we have to treat it as a certainty in terms of our response. It’s not about our analysis ... It’s about our response.”
- 27 ראו דוח של הניו יורק טיימס: “The Reckoning: America and the World a Decade After 9/11”, *New York Times*, September

2001, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/interactive/us/sept-11-reckoning/viewer.html?hp;>

ממצאים דומים לגבי גרמניה ומדינות נוספות, ראו:

Simone Schüller, The Effects of 9/11 on Attitudes Toward Immigration and the Moderating Role of Education, DIW Berlin, 2013, https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.415405.de/diw_sp0534.pdf

Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. שם. 27

Centeno et al. שם. 28

Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of Theory of Structuration*. שם. 29

Zygmunt Bauman: Behind the world's 'crisis of humanity' – Talk to Al Jazeera, Youtube, July 23, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=EG63MkQb1r4> 30